

proceeded in two main lines: organized purposeful colonization (Berezanian settlement) and spontaneous agrarian colonization which embraced the territories which could not be developed by settlers who had come there previously as they were very scanty in number. That second line of colonization created conditions and premises for the Olbian state to appear. In the terminological aspect towns and settlements of the Olbian state in the second quarter of the 6th cent. and first quarter of the 5th cent. B.C. may be determined as follows: Olbia — polis (in the meaning of large city); Berezanian settlement — polychnion (in the meaning of small town); agglomeration — kome (unfortified village); settlement consisting of one or some oikses — komion (small village).

Одержано 12.12.88

Південно-східне порубіжжя давньоруської держави в VIII—XIII ст.

[до питання про формування державної території]

О. В. Сухобоков

У статті розглядаються питання формування державної давньоруської території в її південно-східному регіоні. При цьому значна увага приділяється переддержавному періоду, коли східно-слов'янськими племенами були освоєні Дніпровське Лівобережжя і Подоння. Автором відзначені відмінності в динаміці східно-слов'янського і наступного давньоруського освоєння цих регіонів, що були обумовлені специфікою історичної ситуації Північного Причорномор'я в різні періоди в рамках VII—XIII ст.

В історії давньоруської держави важливе місце належить лівобережному Подніпров'ю, яке завдяки своєму географічному положенню було районом безпосередніх контактів, а, значить, і різних — мирних і військових — взаємовідносин осілого слов'янського і кочового різноплемінного населення Дніпровського Лівобережжя. Перше тисячоліття на даній території характеризується відомою етнокультурною строкатістю, характерною для всіх контактних зон.

Найбільш яскравими культурними проявами в цьому регіоні є черняхівська культура для першої половини першого тисячоліття і пам'ятки колочинського (лівобережне Полісся), пеньківського (Лісостеп) і волинцевського типів, а також роменської і салтівської культур — для його другої половини.

Останні є безпосередніми попередниками давньоруської держави і посідають значне місце в історії населення даної території. Не ставлячи завданням розв'язати спірні питання культурно-генетичної спадковості, необхідно вказати на визнану більшістю спеціалістів (Д. Т. Березовець, І. І. Ляпушкін, П. М. Третьяков, М. І. Артамонов, В. В. Седов та ін.) безсумнівну слов'янську належність роменської культури. Доведеним є і положення, що роменська культура є археологічним еквівалентом сіверянського племінного союзу¹. Саме сіверяни, згідно літописних повідомлень, заселяли територію вздовж основних лівих притоків Дніпра².

Розвиваючи далі старожитності волинцевського типу, пам'ятки роменської культури значно відрізняються від попередніх, розміщенням

¹ Березовець Д. Т. Северяне (Перед образованием Киевской Руси): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1969.— С. 18; Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія.— 1952.— Т. VIII.— С. 22—44; Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Лівобереж'я.— К., 1975.— С. 132; Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 134.

² ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. I, II.— С. 11.

на мисах або останцях правих берегів Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли і Сіверського Дінця; сама назва останнього вказує на ім'я населення його басейну, з одного боку, і на південно-східну межу розселення сіверян — з другого. На відзначеній території роменські укріплені поселення займають, переважно, райони поширення підзолистих ґрунтів, що може вказувати на вибір сіверянами для своїх поселень місцевостей з переважанням лісостепового ландшафту.

Окрім відмінностей у топографії і характері поселень, роменські пам'ятки різняться від волинцевських і за поховальним обрядом; для останніх характерні ґрунтові урнові поховання, які змінюються в роменський час кремацією на стороні і похованнями в урнах, що поміщалися у верхній частині насипу. Заміна безкурганних могильників курганами є спільною рисою для всіх східно-слов'янських територій і відображає певний перелом у культурному і, очевидно, соціальному розвитку їх населення³ в другій половині першого тисячоліття н. е.

Є відмінності і в керамічному комплексі, орнаментация якого у вигляді скупих відтисків шнурового штампуга по зрізу вінець посудини на пам'ятках волинцевського типу набуває подальшого розвитку і ускладнюється в кераміці роменської культури, поряд з більшою різноманітністю орнаментальних мотивів⁴. Наприкінці роменського періоду з'являється гончарна кераміка, як своєрідне відображення моменту інтеграції роменської культури в спільну культуру давньоруської держави.

Поряд з тим названі вище відмінності не знімають питання про генетичну і морфологічну спільність пам'яток волинцевського типу і роменської культури, що проявляється досить чітко. Цей прояв зафіксовано як у подібності матеріальної культури, так і єдності поховального обряду (урнові поховання кремованих на стороні). Тому ми схильні вбачати в населенні, що залишило пам'ятки волинцевського типу, також і носіїв роменської культури, тобто сіверян «Повісті відомих літ».

Якщо інші відмінності у культурі сіверян (між пам'ятками волинцевської і роменської культур) пояснюються факторами внутрішнього розвитку слов'ян Дніпровського Лівобережжя, то заміна відкритих поселень пов'язана з ускладненням зовнішньополітичної ситуації в Східній Європі, викликаній утворенням у середині VII ст. Хозарського каганату. До середини VIII ст. влада хозар поширилась і на східнослов'янські землі: за літописними свідченнями данину хозарам платили вятичі, сіверяни, радимичі. Залежали від них і поляни, хоча географічно знаходились значно далі⁵.

Безпосереднє сусідство сіверян з болгаро-аланськими племенами салтівської культури, через яких, можливо, хозари здійснювали свою владу над слов'янами, і викликало появу городищ, які розміщувались гніздами (по 5—7) вздовж крутих берегів лівих приток Дніпра. Відносно даної території, Б. О. Рибаків вважає, що ці поселення «є не окремою археологічною культурою, а формою пристосування давньоруського стенового селянства до суворих умов життя в небезпечній зоні»⁶.

З першою частиною цього твердження не можна погодитися: пам'ятки роменського типу, як це було показано, мають весь необхідний асортимент стійких ознак, характерних для археологічної культури⁷. Більше того, у них є специфічні риси, що виділяють їх з кола інших

³ Брайчевський М. Ю. Вказ. праця.— С. 104—106.

⁴ Сухобоков О. В. Указ. соч.— Рис. 58.

⁵ ПВЛ.— С. 16—17, 18, 20, 46, 47.

⁶ Рыбаков Б. А. Государственная оборонительная система Киевской Руси // Становление раннефеодальных славянских государств.— К., 1972.— С. 17.

⁷ Артамонов М. И. Археологическая культура и этнос // Проблемы истории феодальной России.— Л., 1971.— С. 16—32; Брюсов А. Я. Археологические культуры и этнические общности // СА.— 1956.— Т. XXVII.— С. 5—27; Смирнов А. П. К вопросу об археологической культуре // СА.— 1964.— № 4.— С. 3—10.

культуру. Мова йде, насамперед, про орнаментацию керамічного комплексу, слабкою аналогією якому є оздоблення посуду на боршевських пам'ятках⁸, які звичайно ототожнюють з вятичами⁹.

Друга частина наведеного твердження заперечень не викликає, оскільки в ній досить повно змальована ситуація на Дніпровському Лівобережжі в останній третині першого і першій третині другого тисячоліття н. е. Отже, гнізда городищ, що простягнулися вздовж Десни і Сейму, Сули і Псла, Ворскли і Сіверського Дінця, являли собою кілька ліній оборони, що перепиняли кочівникам шлях до внутрішніх земель. Значить, вже на ранньому етапі існування давньоруської держави сіверянська племінна оборона на Дніпровському Лівобережжі була підпорядкована завданням загальнодержавної оборони, будучи важливим укріпленням районом із кількох ліній фортець. Життєво важливе значення цього району для долі Київської Русі добре розуміли київські князі, які вже наприкінці IX ст. включили його до складу держави, попередньо звільнивши лівобережних слов'ян від влади хозар, про що повідомляють джерела під 884 роком¹⁰.

У IX ст. печеніги захопили причорноморські степи, а в X ст. стали загрозою слов'янським поселенням на південно-східних межах давньоруської держави. Поява нової небезпеки викликала деякий відхід населення з віддалених районів у центральні, про що свідчить загибель багатьох поселень від пожежі в другій половині X ст. на берегах Сіверського Дінця, Ворскли, Псла¹¹. Особливо посилились набіги печенігів у 60-і роки X ст., коли боротьба з останніми за висловом літописця була «беспереступна»¹².

Загострення воєнної ситуації на Лівобережжі викликало необхідність термінових дій, і у 80-х роках Володимир розпочинає будівництво нових і зміцнення вже існуючих фортець, а також посилення їх гарнізонів: «И поча ставити городы по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, ... И поча нарубати муже лучших от словен и от кривичь, и от чюди, и от вятичь, и от сих насели грады; бе бо рать от печенег»¹³. Це повідомлення вказує не лише на укріплення південно-східних рубежів Київської Русі, але і на внутріполітичні реформи Володимира, наслідком яких була ліквідація залишків племінних князівств, що проявилось у переселенні «мужей лучших» із різних внутрішніх східнослов'янських (і не лише слов'янських) племен до східних кордонів держави. Таке переселення, безумовно, відповідало завданням державної безпеки, які ставали, таким чином, спільними для населення території Київської Русі, зокрема і тих районів, яким безпосередньо не загрожували напади. Політика переселення Володимира підтверджується матеріалами розкопок укріплених поселень південно-східного порубіжжя, які вказують на племінне і етнічне змішання їх населення. Найбільш яскраво це простежується при розкопках фортець Посульської лінії, зокрема в місті-гавані Воїні¹⁴ і м. Желні. Так, в інвентарі поховань могильника поблизу сучасного с. Жовнин знайдені скроневі кільця вятичів, сіверян, радимичів, кривичів, речі фінно-угорського походження («чюдь»), а також знахідки, що відносяться до особистого вбрання східно-балтських племен («голядь») ¹⁵.

⁸ Винников А. З. Славяне Верхнего и Среднего Подонья VIII—X вв. (по керамическому материалу): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—М., 1974.—С. 25—26.

⁹ Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.—М.—Л., 1953.—С. 242, сл.

¹⁰ ПВЛ.—С. 217.

¹¹ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.—Харьков, 1962.—С. 315; Ляпушкин И. И. Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. на території м. Полтави // АП УРСР.—К., 1949.—Т. 1.—С. 58—75; Сухобоков О. В., Юренко С. П. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции // АО 1976.—М., 1977.—С. 376, сл.

¹² ПВЛ.—С. 31.

¹³ Там же.—С. 83.

¹⁴ Довженко В. Й., Юра Р. О., Гончаров В. К. Древньоруське місто Воїнь.—К., 1966.—С. 64, 103.

¹⁵ Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. по данным погребальных памятников: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—К., 1980.—С. 19.

Система міст-фортець доповнювалась укріпленнями, так званими «змійовими валами», посульську частину яких і тепер можна бачити вздовж берегів Сули в районі згаданого села Жовнин. Не виключено, що саме про ці укріплення згадує єпископ Бруно, який проїздом до земель печенігів побував у Києві і спостерігав «крепкую и длинную ограду» на відстані двох днів дороги від Києва¹⁶, тобто, очевидно, в районі Посулля, за яким починалися землі печенігів. Це дає можливість вважати Посулля південно-східною межею Русі, державним кордоном, але не етнічним, оскільки за межами посульської оборонної лінії відомі давньоруські поселення на Пслі, Ворсклі, Сіверському Дінці. Разом з тим навіть для сучасників «Слова о полку Ігоревім» похід за Сулу сприймався як славний військовий подвиг¹⁷.

Тому виникає питання, чи залишалось осіле давньоруське населення в X—XII ст. у районах на схід від Сули, в яких відносінах воно знаходилося з печенігами (чи половцями) і центральною владою, а також лівобережними князівствами?

Археологічні матеріали дають певні дані для постановки цих питань. У результаті суцільного дослідження басейнів лівих приток Дніпра виявилось, що більшість роменських поселень продовжували функціонувати і в давньоруський час досить інтенсивно. У цей же час нівелюється і знову забудовується Донецьке городище (Донець) на Сіверському Дінці, аналогічна ситуація спостерігається і в літописній Лтаві на Ворсклі¹⁸.

Останнім часом автором простежено наявність життєдіяльності в давньоруський час на городищах поблизу с. Ніцаха (верхів'я Ворскли) і Кам'яного (середня течія Псла), багаторічні дослідження яких дозволяють говорити про загальнодавньоруський характер культури їх населення, у незначній мірі ускладненій інорідними елементами. Загальний характер культури проявляється, зокрема, в християнізації населення даної території. Так, дослідження матеріалів розкопок могильників поблизу сс. Кам'яне (40 насипів), Городне (близько 70 курганів) і на околицях хутора Зелений Гай (15 курганів) виявили західну або північно-західну орієнтацію похованих за обрядом трупопокладення: на горизонті, в неглибоких ямах або в самому насипі. У більшості випадків простежується наявність вугілля в насипі або кільцевих канавках. У деяких курганах зафіксовані урнові поховання спалених на стороні (Кам'яне), а також поховання з кістяками коня (Городне). Названі факти свідчать не лише про пережитки язичества, але й вказують на етнічну неоднорідність населення південно-східного Лівобережжя¹⁹. Хоча в жодному із досліджених курганів не виявлено речей християнського культу, християнська ідеологія похованих є безсумнівною. Сказане підтверджується знахідками енкаліпіона і натільних бронзових іконок на городищі поблизу с. Кам'яного, кам'яних хрестиків (Ніцаха, Донецьке), налобних срібних пластинок (Зелений Гай); що є досить переконливим аргументом на користь християнізації населення басейнів названих річок²⁰.

Таким чином, ми вправі вбачати в населенні південно-східного Лівобережжя той же слов'янський масив, що і в центральних районах, зі спільною матеріальною і духовною культурами. Названі вище іноетнічні елементи незначні і в даному випадку не суперечать вказаному положенню.

Отже, ми маємо всі підстави вважати, що і в X—XIII ст. населення Дніпровського Лівобережжя було переважно сіверянським, хоча з наявністю вихідців із інших східно-слов'янських племен. Не виключено,

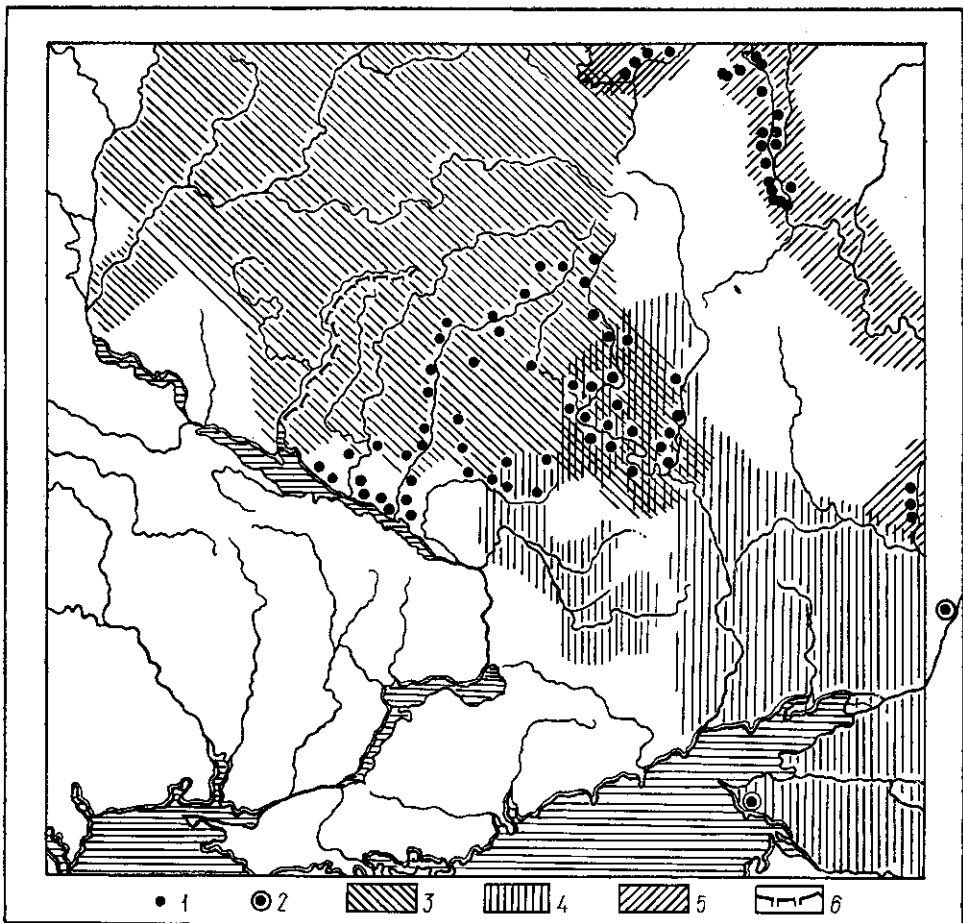
¹⁶ *Памятники истории киевского государства IX—XII вв.*— Л., 1936.— С. 76.

¹⁷ *Рыбаков Б. А.* «Слово о полку Игореве» и его современники.— М., 1971.— С. 57.

¹⁸ *Шрамко Б. А.* Указ. соч.— С. 331; *Ляпушкин І. І.* Вказ. праця.— С. 70—75.

¹⁹ *Моруженко А. А., Косиков В. А.* Курганы у с. Городное // СА.— 1977.— № 1.— С. 287.

²⁰ *Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляева С. А. и др.* Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.— К., 1984.— Рис. 28; *Шрамко Б. А.* Указ. соч.— Рис. 143.

Карта-схема давньоруських поселень у південно-східних районах Київської Русі. Умовні знаки: 1 — давньоруські поселення на схід від Сули; 2 — Біла Вежа (1), Тмутаракань (II); ареал поширення пам'яток: 3 — роменської; 4 — салтівської; 5 — боршевської культур; 6 — посульська оборонна система.

що в його складі знаходились і якісь (скоріше всього — аланські) етнічні компоненти салтівської культури, з тривалими традиціями осілості і землеробства на даній території²¹.

Картографування давньоруських пам'яток на всій території Дніпровського Лівобережжя дозволяє говорити про більш густу заселеність, порівняно з попереднім періодом. Так, якщо для другої половини I тисячоліття н. е. відомо близько 250 пам'яток, то для перших віків II тисячоліття — близько 180 пунктів з матеріалами давньоруської культури X—XIII ст. Виходячи із літописного визначення території сіверянського племенного союзу (по Десні, Сейму, Сулі), з одного боку, і наявності сіверянських поселень і могильників у басейні Сіверського Дінця — з другого, ми можемо говорити про успішне заселення не лише лісостепових, але і степових місцевостей даної території в XI—XIII ст. У цьому відношенні досить показовим є район на схід від Сули, де в нижній течії Псла, вздовж лівого берега Дніпра і в басейні Ворскли зафіксовано близько 30 пунктів з давньоруськими матеріалами. Понад 20 аналогічних поселень знаходяться ще східніше, в басейнах Орелі (7) і Сіверського Дінця (15) (рис. 1). Значна група давньоруських пам'яток є в Надпоріжжі, які, очевидно, були опорними пунктами — факторіями Русі в її зв'язках з Тмутараканню і країнами Сходу. Цікаво відзначити, що на лівому березі порожиистої частини Дніпра спеціалі-

²¹ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья.— С. 148—149.— Табл. 12.

стами зафіксована наявність роменської кераміки²². Це, на нашу думку, може свідчити про більш раннє освоєння сіверянами цього регіону, для якого є характерним змішання різних у племінному і етнічному відношеннях компонентів.

Пам'ятки Дніпровського Лівобережжя в давньоруський час представлені як відкритими, так і укріпленими поселеннями. Перші, як правило, розташовані поблизу городищ і пов'язані з ними не лише місцезнаходженням, але і загальним характером знайдених на них матеріалів. Укріплені поселення за своєю топографією можуть бути поділені на дві групи, до першої із яких відносяться мисові городища. Будучи розташованими на високих останцях у заплавах або на стрімких відрогах, утворених крутими балками, ці поселення за своїм місцезнаходженням не відрізняються від аналогічних городищ роменської культури. Форма їх визначається конфігурацією місцевості. Укріплення таких городищ, як правило, складається із валу і рову з напільного боку, що відокремлювали мис від селища, а також ескарпів — з інших.

У більшості випадків, на поселеннях цієї групи більш ранніми є нашарування скіфського часу або роменської культури; при цьому, часто між роменськими і давньоруськими культурними шарами відсутні стерильні прошарки або сліди пожежі (Ніцаха, Червоний Ранок, Ленінське та ін.). Разом з тим на ряді городищ прошарок від пожежі роменського часу нівелювався підсипкою материкової глини, на якій залягав шар з матеріалами XI—XIII ст. (Донецьке, Кам'яне).

Городища другої групи не пов'язані з місцевістю і являють собою поселення з кільцевим плануванням укріплень. Своєю топографією вони відрізняються від городищ першої групи, розташовуючись, частіше всього, на плато, на підвищеннях у заплавах рік. Інколи городища цієї групи займали ділянки на мисах корінних берегів рік, але при цьому для них є характерним існування кільцевого планування оборонної лінії. Всі ці городища одношарові і містять матеріали XI—XIII ст.

Картографування городищ давньоруського часу показує, що вони, на противагу від роменських, розташовані поодинокі, а не групами, але в межах видимості одне від одного. Особливістю давньоруського періоду є поширення відкритих поселень, не пов'язаних з укріпленими, що є типовим для нижніх течій Псла і Ворскли, придніпровських районів, басейну Орелі, Сіверського Дінця.

У рамках періоду, який ми розглядаємо, не всі поселення були одночасові і щільність давньоруського населення не могла бути постійною в цьому неспокійному регіоні. Через загострення зовнішньої небезпеки населення переселялось до внутрішніх районів. Так, відомо переселення в Чернігівську землю в 1117 р. жителів Білої Вежі. Проте, в південно-східному регіоні Київської держави поселення давньоруських землеробів існують аж до нової хвилі навали кочівників у кінці 30-х років XIII ст.

У зв'язку з цим виникає питання про юрисдикцію південно-східних окраїн давньоруських земель. Як відомо, після входження сіверян до складу Київської Русі, їх територія знаходилась у безпосередній залежності від великого князя. Першим самостійним князем (чернігово-сіверським і тьмутараканським) став Мстислав, після смерті якого і до 1054 року сіверянська земля знову підпорядковується центральній владі. В XI ст. починається процес відокремлення земель (князівств), який завершується в першій половині XII ст. З утворенням на території Лівобережжя Чернігівського і Переяславського князівств, землі по Пслу, Ворсклі і Сіверському Дінцю, а також і Посейм'я (в різні періоди міжусобної боротьби) потрапляють під владу переяславських князів. Однак влада їх у цьому південно-східному районі часто була лише номінальною в умовах постійних набігів степовиків. Разом з тим важко погодитися з думкою, що давньоруське населення на схід від Сули

²² Сміленко А. Т. Слов'яни в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.).— К., 1975.— С. 161—177.— Рис. 57.

знаходилося у залежності від кочівників²³. Бракує археологічних матеріалів для підтвердження такої думки. Навпаки, відсутність слідів пожеж на більшості давньоруських городищ південно-східного порубіжжя начебто дозволяє говорити про мирні відносини їх населення з кочівниками, безумовно, зацікавленими в торгово-економічних зв'язках з осілими землеробами. Механізм існування цих груп населення Дніпровського Лівобережжя уявляється надзвичайно цікавим, може бути предметом спеціального дослідження, але, на жаль, досі не привертат уваги.

Крайній південний схід слов'янського розселення — басейн Дону — у VIII—X ст. займало населення боршевської культури. Питання про його племінну атрибуцію все ще залишається дискусійним, що, передусім, пояснюється відсутністю в Початковому літописі вказівок на ім'я слов'ян Подоння: керуючись лише літописом, ми взагалі повинні б виключити цей район із східнослов'янської ойкумени, поскільки її крайньою східною межею «Повість временних літ» називає Сулу. Між тим, ще в дореволюційній історичній географії склалась думка про заселеність Подоння слов'янами, але існували істотні розходження відносно їх племінної належності*. Більшість авторів висловлювались на користь сіверян, вказуючи при цьому на сіверянську колонізацію Дніпро-Донського межириччя (статті М. П. Барсова, П. П. Голубовського, Д. І. Багалея, ранні праці О. О. Шахматова). За племінну належність донських слов'ян до союзу вятичів виступає О. О. Спіцин, який, до речі, не виключав можливості проникнення на Дон і сіверян. Мала місце думка і про відсутність тут осілого слов'янського населення аж до XII ст. (Середонін М. С.).

Після дослідження боршевських поселень у 20-х рр. нинішнього століття, їх населення стали розглядати як вятицьке (М. І. Артамонов, А. В. Арцихівській, О. Л. Монгайт, Б. О. Рибаків і ін.). На думку В. В. Мавродіна та І. І. Ляпушкіна, боршевські пам'ятки були залишені особливим слов'янським племенем «славиун» (с-л-виюн), згаданим хозарським царем Йосипом²⁴. Згодом В. В. Мавродін визнав належність їх до вятичів, а І. І. Ляпушкін відмовився від спроб конкретного вирішення цього питання. Утримуються від таких спроб і Г. Ф. Соловйова та В. В. Седов, вважаючи, що в даний момент питання не може бути розв'язаним²⁵.

Проте археологічні дослідження останніх років, проведені воронезькими спеціалістами, ввели до наукового обігу чимало нових даних, які дозволяють відповісти на питання про племінну належність боршевців. Його вирішення знаходиться в прямому зв'язку з терміном «роменсько-боршевська» культура, під яким розуміється єдність різних груп пам'яток, на чому наполягав І. І. Ляпушкін²⁶. Цей термін став загальноживаним і був визнаний навіть П. М. Третьяковим, який раніше чітко поділяв роменські (сіверянські) і боршевські (вятицькі) пам'ятки.

При подальшому вивченні обох груп пам'яток, спеціалісти звернули увагу і на їх відмінності в поховальному обряді, житлах, керамічному комплексі. Разом з тим не заперечувалась і деяка схожість між культурами слов'ян Подоння і Дніпровського Лівобережжя. Результатом

²³ Довженко В. И., Юра Р. О., Гончаров В. К. Вказ. праця.— С. 9.

* *Більш повна історіографія питання в кн.: Москаленко А. Н. Городище Титчиха.— Воронеж, 1965.— С. 7—14; Седов В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 140—142.*

²⁴ *Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины.— Л., 1940.— С. 57; Ляпушкин И. И. Славяно-русские поселения на Дону и Тамани по археологическим данным // МИА.— 1941.— № 6.— С. 239.*

²⁵ *Соловьева Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. (вятичи, радимичи, северяне) // СА.— 1956.— XXV.— С. 148; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 140—142.*

²⁶ *Ляпушкин И. И. О датировке городищ роменско-боршевской культуры // СА.— 1947.— IX.— С. 126; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства // МИА.— 1968.— № 152.— С. 88—89.*

їх розробки став висновок про неправомірність вживання терміну «роменсько-боршевська» культура, в якому некоректно об'єднані археологічні пам'ятки двох етнографічно різних спільностей²⁷.

На нашу думку, серед слов'янського населення басейнів Воронежу і Дону переважали вятичі. Адаже переважна більшість поховань і конструкцій у боршевських могильниках мають аналогії у верхньоокських курганах, належність яких до вятичів незаперечна. Більшість керамічного посуду також аналогічна керамічному комплексу слов'янських поселень у басейні Оки. Разом з тим А. З. Вінников при дослідженні боршевських могильників виділяє угро-фінську і салтівську групи кераміки, а також вказує на наявність посуду волинцевського вигляду²⁸. Отже, можна стверджувати, що населення Подоння сформувалось на основі слов'янських переселенців із басейну Оки при участі угро-фінського і алано-болгарського компонентів, а також слов'ян, які спорадично проникали в даний регіон із сусідніх районів Дніпровського Лівобережжя і Середнього Подніпров'я.

Говорити ж про «сіверянську колонізацію» Подоння не можна, оскільки із роменської культури неможливо вивести боршевську; вони, до того ж, майже синхронні в межах VIII—X ст.

Наприкінці X ст. згасає життя на нечисельних боршевських поселеннях і салтівських пам'ятках. Причину їх загибелі пов'язували з походами Святослава Ігоревича (964—965 рр.), які привели до падіння Хозарського каганату і розгрому боршевських і салтівських поселень (М. Ю. Брайчевський)²⁹.

На нашу думку, причиною занепаду донських поселень, скоріше всього, стали набіги печенігів, які панували в степах Причорномор'я і створювали серйозну загрозу кордонам Київської Русі. Саме так пояснює літописець будівництво фортець Володимиром наприкінці X ст. і Ярославом Мудрим у 30-ті рр. XI ст. Після проведень Руссю цих заходів, могутність печенігів послаблюється і з середини XI ст. встановлюється відносний спокій, що дозволило слов'янам знову почати процес освоєння Подоння. Опорними пунктами Русі стали Біла Вежа на Дону і Тмутаракань на Боспорі, які політично тяготіли до Чернігово-Сіверської землі, і з якими у торків і печенігів встановилися відносини васалітету. Підтвердженням цих відносин є залишення руськими Білої Вежі після розгрому половцями печенігів, що привело до неможливості існування міста без дружнього оточення із «своих поганых»³⁰. До середини XII ст. руські були витіснені з Тмутаракані. Все Приазов'я з Подонням, а також південно-східне Подніпров'я опинились під пануванням половців.

Разом з тим якась частина осілого населення призвичаїлась до нових умов життя. Про це свідчить існування неукріплених поселень з матеріалами давньоруської культури XII—XIII ст., виявлених у басейні Дону, Воронежу. Дослідники відзначають деякий архаїзм рівня культури їх жителів (відсутність скляних браслетів, амфорної кераміки, шиферних пряслиць, появи саманих будівель, підкурганний спосіб поховання разом з інвентарем і т. д.). Останнє вказує на етнічно неоднорідне населення, в якому легко визнати бродників, які сповідували християнство³¹. Очевидно, поселення бродників, які виконували повин-

²⁷ Москаленко А. Н. Городище Титчиха.— Воронеж, 1965.— С. 155; Москаленко А. Н. Славяне на Дону.— Воронеж, 1981.— С. 146—147; Винников А. З. Указ. соч.— С. 24; Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья...— С. 146.

²⁸ Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона.— Воронеж, 1984.— Табл. III, 4.— С. 177.

²⁹ Брайчевський М. Ю. Вказ. праця.— С. 176.

³⁰ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Труды Волго-Донской археологической экспедиции // МИА.— 1958.— № 62.— С. 219; Артамонов М. И. Саркел — Белая Вежа // Там же.— С. 83—84.

³¹ Плетнева С. А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время // КСИИМК.— 1964.— Вып. 99.— С. 26; 31—32; Артамонов М. И. Средневековые поселения на Нижнем Дону // ИГАИМК.— Л., 1929.— Вып. 131.— С. 106; Артамонов М. И. Саркел — Белая Вежа.— С. 84; Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества в X—XIII вв.— М., 1975.— С. 280.

ність по перевезенню, бачив Рубрук під час своєї місії в ханську ставку в 1253—1255 рр.; досить істотним є також те, що він називає жителів поселення «руськими», на відміну від інших «сарацин» (мусульман — О. С.) саме за віросповіданням³².

Ці окраїнні землі (по Дону і Воронежу) в документах XIV—XVII ст. називалися «Рязанською Україною», що послужило підставою деяким історикам включити їх до території Рязанського князівства в період існування Київської Русі³³. Найбільш переконливим, однак, є припущення, висловлене наприкінці XIX ст., згідно якого з 20-х рр. XII ст. населення Подоння було політично і юридично незалежним від влади руських князів, являючи собою спільність з самоврядуванням, в якій допустимо вбачати прототип майбутнього козацтва. Таке припущення підтримується і нині³⁴.

Розглядаючи історію слов'яно-руського населення південно-східних окраїн Давньоруської держави у VIII—XIII ст., ми приходимо до висновку, що в ході освоєння різних регіонів державної території є деякі відмінності при наявності спільного моменту — постійного натиску кочівників.

Відмінності ж були зумовлені передусім географічним положенням цих регіонів. Так, якщо населення Лівобережного Подніпров'я навіть за межами посульського державного кордону входило до складу того чи іншого південноруського князівства і заселені ним землі можна розглядати як частину території Київської Русі, то в Подонні і Приазов'ї процес освоєння був перерваний наприкінці X ст. Його відновлення відноситься до середини XI ст., коли давньоруські поселення знову виникають на згаданих територіях, використовуючи в ролі форпостів Білу Вежу і Тмутаракань.

Проте розгром половцями Білої Вежі і витіснення слов'янського населення з Таманського півострова в 20-х рр. XII ст. виключають названі райони південно-східного порубіжжя із процесу формування території давньоруської держави з центром у Києві.

О. В. Сухобоков

ЮГО-ВОСТОЧНОЕ ПОГРАНИЧЬЕ
ДРЕВНЕРУССКОГО ГОСУДАРСТВА В VIII—XIII ВВ.
(К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ТЕРРИТОРИИ)

В статье рассматриваются вопросы исторического развития населения окраинных районов Киевской Руси на юго-восточных землях восточнославянского расселения. На основе анализа археологических материалов и свидетельств письменных источников автор приходит к выводу о существенных различиях в процессе государственного освоения этих земель. Так, население Днепровского Левобережья, проживавшее к востоку от Сулы, входило в состав Черниговского и Переяславского княжеств, что позволяет рассматривать этот район как часть государственной территории древнерусского государства. В Подонье и Приазовье процесс освоения их славянами был прерван в конце X века и возобновлен в середине XI века. Однако под давлением половцев в 20-х годах XII в. русское население уходит во внутренние районы. Это заставляет исключить бассейн Дона и Приазовье из процесса формирования территории древнерусского государства в XII—XIII вв.

³² *Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны // Путешествия в восточные страны. Плана Карпини и Рубрука.*— М., 1957.— С. 109—110.

³³ *Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии.*— Варшава, 1885.— С. 170.

³⁴ *Плетнева С. А. О юго-восточной окраине...*— С. 32.

О. V. Sukhobokov

**SOUTH-EASTERN FRONTIER OF THE OLD RUSSIAN STATE IN 8TH-13TH CENT.
(CONCERNING THE PROBLEM ON THE FORMATION OF STATE TERRITORY)**

The paper deals with problems on historical development of population in the outlying districts of Kiev Rus on south-eastern lands of the East-Slavonic settling. Proceeding from the analysis of archaeological data and evidences of written sources the author comes to the conclusion on considerable differences in the process of state development of these lands. So, inhabitants of the Dnieper left-bank area who lived eastwards from the Sula river were a part of the Chernigov and Pereyaslav principdoms, that permits regarding this region as a part of the national territory of the Old Russian state. The process of development of the Don area and Azov Sea area by Slavs was interrupted at the close of the 10th cent. and was resumed in the middle of the 11th cent. But under pressure of Polovtsians in 20s of the 12th cent. the Russian population left for the inner-regions. It makes exclude basins of the Don and Azov Sea area from the process of formation of the Old Russian state territory in the 12th — 13th cent.

Одержано 23.07.87.

ВИЙДЕ У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» У 1989—1990 рр.:

ДРЕВНИЕ СЛАВЯНЕ И КИЕВСКАЯ РУСЬ:

Збірник наукових статей.

20 арк.: іл.: 4 крб. 30 коп.

Вміщено матеріали, які висвітлюють найновіші досягнення слов'янознавства I тис. н. е. Серед них важливе місце займають статті, в яких розглядається розвиток вітчизняного слов'янознавства рубежу і перших століть н. е., а також черняхівської проблематики. Розглядаються питання ранньосередньовічної археології Східної Європи другої половини I тис. н. е., розкривається рівень соціально-економічного і політичного життя слов'ян, їх духовного світу та взамовідносин із степовим населенням. Особливу увагу привертають проблеми ранньокласових відносин у східних слов'ян. На основі аналізу археологічних та літописних свідчень проведені цікаві дослідження і зроблені конкретні повідомлення з історії Київської Русі.

Монографія вийде у 1989 р.

Гаврилюк Н. А.

ДОМАШНЕЕ ПРОИЗВОДСТВО И БЫТ СТЕПНЫХ СКИФОВ.

14 арк.: іл.— (в обкл.): 3 крб. 10 коп.

У монографії досліджується невиробнича сфера життя населення Північного Причорномор'я VII—IV ст. до н. е. Показано, що домашні промисли і домашнє виробництво відбивають закономірності розвитку базису скіфського суспільства. Фактографічною основою дослідження послужили матеріали розкопок поселень, курганів та курганных могильників степової зони Північного Причорномор'я. Враховуючи палеоекологічну ситуацію, визначена межа зростання кочового населення, проаналізовано систему харчування степових скіфів, динаміку їх розвитку, харчову тріаду. Досліджено ліпну та гончарну кераміку, металевий та дерев'яний посуд, інші предмети побуту. Простежено контакти степових племен з лісостеповими, фракійським та грецьким світом.

Монографія вийде у 1989 р.